

Р. Р. Лазько
Гомельскі дзяржаўны
ўніверсітэт імя Ф. Скарыны

РЫЖСКІ МІР 1921 ГОДА Ў НАВЕЙШАЙ ГІСТОРЫІ НАРОДАЎ УСХОДНЯЙ ЕЎРОПЫ

У артыкуле разглядаецца значэнне Рыжскага мірнага дагавора 1921 г. для народаў даўняй Рэчы Паспалітай, паказваецца, што яно не было аднолькавым, выясняюцца прычыны гэтай дыферэнцыяцыі, ацэньваецца ўплыў дагавора на гістарычныя лёсы названых народаў у міжваенны час.

Мірны дагавор паміж Савецкай Расіяй і Польшчай 1921 г. вядомы як Рыжскі, мог з’явіцца і рэальна з’явіўся ў агульным працэсе фарміравання новай сістэмы міжнародных адносін у Еўропе, контуры якой вызначыліся вынікамі Першай сусветнай вайны. Істотнымі канструктыўнымі элементамі гэтай сістэмы было фарміраванне новых нацыянальных дзяржаў на ўсходзе кантынента, адраджэнне Польскай Рэспублікі, нёсшай на сабе –радзімую пляму! ў выглядзе гістарычнай памяці аб выдатным месцы Польшчы на еўрапейскім Усходзе, і адначасова – аслабленне –старых, даваенных суб’ектаў міжнародных адносін у гэтай частцы Еўропы – Германіі і асабліва Расіі. Беларуская гістарыяграфія толькі пачала рэалізоўваць падыход да гісторыі Рыжскага міру як да аднаго з элементаў пасляваеннай (і міжваеннай) сістэмы міжнародных адносін [1; 2], падыход, які аб’ядае –прасоўванне! ў накірунку больш глыбокага разумення дагавора, пакінуўшага трагічны след у навейшай гісторыі Беларусі. Спадзяемся, наш артыкул з’явіцца крокам у адпаведным накірунку.

Такім чынам, абапіраючыся на ранейшыя даследаванні, паспрабуем даць ацэнку Рыжскага дагавора ў больш шырокім кантэксце гісторыі Беларусі і іншых народаў былой Рэчы Паспалітай. Пры аглядзе значэння дагавора ў гэтым кантэксце, не ўзнікае сумненняў, што яно было неаднолькавым для народаў гэтага рэгіёну. Тая ацэнка Рыжскага трактата, якая была выказана яшчэ ў час яго заключэння беларускімі публіцыстамі і паэтамі, як акта падзелу Беларусі, учыненага –чужаніцамі!, як трагедыі беларускага народа, з перспектывы часу выглядае цалкам слушнай. Народ, які ў сваім гістарычным развіцці выйшаў у стадыю стварэння нацыянальнай дзяржавы і пачаў яе тварэнне, не знайшоў у сабе сіл, каб не дапусціць трагедыі падзелу. У Рызе беларускі народ стаў ахвярай змовы двух сваіх суседзяў – адроджанай Польскай дзяржавы і Савецкай Расіі, якія вялі барацьбу за кантроль над геапалітычнай прасторай былой Рэчы Паспалітай, намерваючыся пераўтварыць яе ў зыходную пазіцыю для рэалізацыі ўласных геапалітычных планаў. Для абодвух праціўнікаў беларускі дзяржаватворчы рух быў толькі інструментам рэалізацыі гэтых планаў.

Гэта ацэнка Рыжскага дагавора як змовы двух буйнейшых суседзяў Беларусі, накіраванай супраць беларускага народа, абапіраецца на ўказаную намі [3] і адкінутую альтэрнатыву падзелу. Шукаючы яе, неабходна было дакладна вызначыць той гістарычны перыяд, калі такая альтэрнатыва сапраўды існавала, бо ў той пераломны час сусветнай гісторыі сітуацыя мянялася хутка і адпаведна хутка складваліся новыя ўмовы гістарычнага развіцця Беларусі і ўсходнееўрапейскага рэгіёна ў цэлым. Адна сітуацыя існавала на мяжы 1918–1919 гг., калі абодва суседзі Беларусі ўцягваліся ва ўзброеную барацьбу паміж сабой, іншая – падчас паходу Чырвонай Арміі на Варшаву, да так званага –цуду на Віслі, і зусім іншая – восенню 1920 г., калі ўзброеная барацьба двух праціўнікаў змянілася іх

дыпламатычнай барацьбой. На працягу 1919–1920 гг. праціўнікі неаднойчы адхілялі варыянты кампраміснага і менш цынчнага выражэння сваёй тэрытарыяльнай спрэчкі. Амаль пасля двух гадоў крывавай барацьбы падзел адбыўся. Беларускі народ, будучы адной з тых сіл, што прымусіла абодвух –чужаніц| сесці за стол перагавораў, здолеў уратаваць для сябе толькі савецкую квазідзяржаву на частцы тэрыторыі Мінскай губерні, і каля 10 гадоў часу для больш-менш спакойнага свайго развіцця.

Трагедыя падзелу затрымала завяршэнне працэсу фарміраванн беларускай нацыі – усіх яе кампанентаў, прычым, магчыма, у найбольшай ступені – яе свядомаснага кампанента. Нават пасля завяршэння Другой сусветнай вайны яшчэ доўга беларусы з даваеннай БССР будуць успрымаць сваіх суайчыннікаў з даваеннай Заходняй Беларусі як –заходнікаў|, а тыя іх – як «васточнікаў», знаходзячы для гэтых акрэсленняў шмат аргументаў – не толькі геаграфічных, і нават не іх у першую чаргу.

Разам з тым, ацэньваючы акт падзелу як фактар, што аслабляў патэнцыял беларускай нацыі, стрымліваў яе развіццё, нельга не ўлічваць, як мінімум, адзін яго кампанент, які ў нейкай ступені змяншаў негатыўны ўплыў гэтага фактара. Гаворка ідзе аб з’яўленні на кароткі час, не больш чым на дзесяцігоддзе, феномена беларускага –П’емонта| на тэрыторыі савецкай Беларусі. Яго стварала палітыка савецкага кіраўніцтва, накіраваная на тое, каб –расшыць| польскую дзяржаву па –нацыянальных швах|, гэта значыць, выкарыстаць дзеля яе асаблення нацыянальныя рухі падзеленых народаў. Прыклад паспяховага нацыянальнага развіцця –савецкіх| беларусаў павінен быў стаць прыцягальным для беларусаў з Заходняй Беларусі. Такая ж роля адводзілася і ўкраінскаму нацыянальнаму руху.

З часу заключэння польска-савецкага дагавора аб ненападзенні ў 1932 г. (а фактычна – з часу яго падрыхтоўкі) мы бачым зусім іншую сітуацыю – паралельную барацьбу двух дыктатарскіх рэжымаў – бальшавіцкага і санацыйнага – супраць беларускага руху ва ўсіх яго праўленнях. Гэта сітуацыя дазваляе зразумець, што –беларускі П’емонт| у значнай ступені быў вынікам палітычнай кан’юнктуры, яго дзеянне было непрацяглым, і няма падстаў перабольшваць яго значэнне.

Гаворачы аб значэнні Рыжскага трактата для гісторыі ўкраінскага народа, неабходна прыняць да ўвагі больш значны патэнцыял Украіны, назапашаны да моманту яе падзелу – дэмаграфічны, эканамічны, культурны – і больш высокі ў параўнанні з Беларуссю ўзровень мадэрнізаванасці тых яе раёнаў (хоць і неаднолькава высокі), якія –выпалі| з Аўстрыйскай імперыі ў перыяд яе распаду восенню 1918 г. Заходнія ўкраінцы, што пачалі свой шлях да мадэрновай нацыі ў межах імперыі Габсбургаў, мелі значны вопыт самаарганізацыі ў выглядзе ўдзелу ў кааператыўным руху, у дзейнасці органаў мясцовага самакіравання. Яны некаторы час карысталіся ўсеагульным выбарчым правам, мелі свае палітычныя партыі. Выдатнае значэнне мела існаванне такога буйнога культурнага цэнтра (хоць і рэальна дуалістычнага) як Львоў, іншых украінскіх асяродкаў у Галіцыі і за мяжой. Усходнегаліцыйскі ўкраінскі –П’емонт|, існаваўшы яшчэ да 1918 г., выконваў сваю мабілізуючую роль і пасля 1921 г. Гэты патэнцыял дазволіў украінскаму этнасу з меншымі стратамі перажыць траўму падзелу, і забяспечыць большую яго ўстойлівасць адносна палітыкі дэнацыяналізацыі, якую ўласцівымі ім метадамі праводзілі абодва антыўкраінскія рэжымы – бальшавіцкі і санацыйны.

Сваё адметнае значэнне Рыжскі трактат меў і для літоўскага народа. Устаноўленая ў Рызе польска-савецкая граніца, зафіксаваўшы перадачу ў склад Польшчы шырокай паласы беларускай зямлі, –адгарадзіла| Літоўскую Рэспубліку ад яе кан’юнктурага саюзніка ў барацьбе супраць польскай экспансіі – Савецкай Расіі. Акрамя таго, адно з палажэнняў трактата забараніла савецкаму ўраду ўмешвацца ў справы тэрыторый, што засталіся на захад ад гэтай граніцы, пазбавіўшы Літву легальных падстаў у сваім канфлікце з Польшчай апеліраваць да былога гаспадара гэтых тэрыторый – да Расіі. Сухі юрыдычны сэнс гэтага палажэння ахопліваў і тыя раёны Гарадзеншчыны, якія савецкі ўрад перадаў Літоўскай Рэспубліцы за некалькі тыдняў да другога абвешчэння Беларускай Савецкай Рэспублікі, спакусіўшы гэтым Літву падтрымаць паход Чырвонай Арміі на Варшаву. Праз некалькі месяцаў, забяспечыўшы сябе з усходу Рыжскім дагаворам, Варшава, асабіста кіраўнік

Польскай Рэспублікі Юзаф Пілсудскі, арганізавалі свой паход на Вільню і адабралі Віленшчыну ў Літвы. Абвостраны гэтай акцыяй польска-літоўскі канфлікт застаўся закансервананым амаль на два дзесяцігоддзі як траўма нацыянальнай свядомасці літоўцаў, цягнуўся ён і далей, і невядома, ці залагоджаны цалкам да сёння.

Ацэньваючы значэнне Рыжскага трактата для гісторыі Літвы, неабходна ўлічваць і факт перадачы Віленшчына ў склад Літоўскай Рэспублікі сталінскім кіраўніцтвам СССР пасля ліквідацыі гэтага трактата, праведзенай у выніку змовы Сталіна і Гітлера восенню 1939 г. Сталінскім кіраўніцтвам быў зроблены жэст, прызначаны на тое, каб аблегчыць літоўцам прыняцце запланаванай у Крамлі ліквідацыі іх дзяржавы шляхам уключэння яе ў склад СССР. Такім чынам, мы бачым тут ланцуг несправядлівасцей і бяспраўя. Рыжскі дагавор, рассекшы беларускі край папалам, заблакіраваў савецка-літоўскі дагавор 1920 г., падпісаны без уліку інтарэсаў беларускага народа, а разам з тым, яго ліквідацыя праз 19 год, дазволіўшая літоўцам атрымаць Віленшчыну, прыкрывае іншае бяспраўе: –упіхванне Літвы ў склад СССР. Так, можна згадзіцца са сцвярдженнем польскіх гісторыкаў аб тым, што Рыжскі дагавор адтэрмінаваў на 20 год саветызацыю Літвы, а разам з ёю, як можна меркаваць, і іншых прыбалтыйскіх рэспублік. Але зноў жа тут узнікае тое ж пытанне аб страчанай альтэрнатыве рыжскаму падзелу.

Адказ на гэта патынне неабходна пачаць з канстатацыі таго факта, што Рыжскі дагавор завяршыў вайну паміж дзяржавамі, якія з’яўляліся антаганістычнымі элементамі ў міжнароднай сістэме, будаўніцтва якой на той момант не было завершана. Гэтыя дзве акалічнасці – роля Польшчы і Савецкай Расіі (пазней СССР) у міжнароднай сістэме, якую будучь называць Версальскай, і незавершанасць яе будаўніцтва, а затым і ўскраінны ў межах сістэмы характар польска-савецкага канфлікту, што было адной з прычын яе слабасці, абумовілі значэнне Рыжскага дагавора для гісторыі Еўропы, – перш за ўсё для яе ўсходнеўрапейскай часткі. Рыжскі дагавор садзейнічаў стабілізацыі Версальскай сістэмы, але яго стабілізуючы патэнцыял не меў доўгатэрміновага характару і быў абмежаваны трываласцю сістэмы ў цэлым, якая, як і кожная іншая сістэма, залежыць ад суадносін, дынамікі патэнцыялаў яе цэнтраімклівых і цэнтрабежных элементаў. Можна згадзіцца з ацэнкай Рыжскага дагавора як ахоўнага бар’ера для Цэнтральна-Усходняй Еўропы, за якім і Польшча, і краіны Прыбалтыкі, іншыя краіны, атрымалі магчымасць заняцца будаўніцтвам нацыянальных дзяржаў, стварылі асновы грамадзянскай супольнасці. Але гэты аспект Рыжскага дагавора не варта перабольшваць. Неабходна мець на ўвазе альтэрнатыўныя варыянты расійска-польскага замірэння, меўшыя, праўда, розныя шансы на рэалізацыю. Варыянт са стварэннем паміж Савецкай Расіяй і Польшчай паласы –буферных нацыянальных дзяржаў, які –ўсплываў у ходзе рыжскіх перагавораў у выглядзе прапановы кіраўніка польскай дэлегацыі Яна Домбскага, быў мала рэальным – яго катэгарычна не жадала Масква і не адстойвала Варшава. Але варыянт, які знайшоў адлюстраванне ў вядомай ноце Керзана (дзяржаўная мяжа на ўсходзе больш-менш супадае з этнічнай польска-беларускай мяжой), пры ўмове яго прыняцця Польшчай, меў сур’ёзныя шансы на рэалізацыю. Так, калі ацэньваць яго ў межах польскай палітычнай ідэалогіі таго часу, то мы знойдзем у ім істотную слабасць, бо гэты варыянт пакідаў Вільню і эвентуальна Усходнюю Галіцыю па-за граніцамі Польскай дзяржавы. Але калі глядзець на гэтую –слабасць праз прызму пазнейшых падзей, праз прызму самога лёсу Польскай Рэспублікі, то ці не стала б гэта –слабасць хутчэй моцным элементам пасляваеннага ўладкавання адроджанай Польскай дзяржавы? Відавочна, што гэты варыянт забяспечваў большую аднароднасць яе этнічнага складу, большую сацыяльную ўстойлівасць, ствараў бы менш падстаў для ўмяшання ва ўнутранае жыццё краіны з-за ўсходняй мяжы з мэтай –распароць Польскую дзяржаву па нацыянальных швах. І што яшчэ немалаважна – устанаўленне польскай усходняй граніцы адпаведна з лініяй, прапанаванай у ноце Керзана, было б *агульным праектам дзяржаў-пераможцаў і Польшчы, накіраваным на ўладкаванне Усходняй Еўропы*, што, несумненна, аблегчыла б яе абарону супраць дзяржаў-рэвізіяністаў, да якіх належалі абодва вялікія суседзі Польшчы – Германія і СССР. Згодны, гэта меркаванне можа быць аспрэчана са спасылкай на негатыўнасць польскага грамадства прыняцць варыянт,

які пакідаў і Літву, і ўсходнеславянскія тэрыторыі былой Рэчы Паспалітай па-за межамі адроджанай Польскай дзяржавы. Але якую пазіцыю па гэтым пытанні заняла сама Польская дзяржава, яе ўлады і палітычныя эліты? Яны прапагандавалі анахранічную ідэю ўключэння ў склад Польскай Рэспублікі ці злучэння з ёю ў іншай форме –ўсходніх крэсаў! былой Рэчы Паспалітай –абодвух народаў!, насуперак ідэі нацыянальна-дзяржаўнага самавызначэння ўсіх народаў-заснавальнікаў былой федэратыўнай поліэтнічнай дзяржавы. Згодны і з тым, што аптымальнага варыянта дзяржаўнага размежавання Польскай Рэспублікі з яе ўсходнімі суседзямі не было. Але з існаваўшых альтэрнатыўных варыянтаў у выніку польска-бальшавіцкай змовы ў Рызе быў рэалізаваны найгоршы. І гэты варыянт быў прадыктаваны страхам – з боку бальшавіцкай Расіі гэта быў страх перад чарговай галоднай зімой, а з боку Польшчы – перад самой пасляваеннай імперыялістычнай Расіяй.

Можам зразумець тых аўтараў, каго сёння, праз 100 з лішкам гадоў пасля заключэння Рыжскага дагавора, пазбаўляе душэўнага камфорту яго інтэпрэтацыя як прычыны трагедыі беларускага і ўкраінскага народаў, каму прыемней гаварыць толькі аб яго прагрэсіўным змесце – аб тым, што дагавор уратаваў немалую колькасць беларусаў і ўкраінцаў ад сталінскіх рэпрэсій [4, s. 131–162]. Гэта праўда, хоць пры гэтым дагавор не ўратаваў беларускую адукацыю і беларускую царкву ў Заходняй Беларусі. Але гаворка зараз не аб гэтым. Не трэба падмяняць пытанні адно другім. Тут мы ставім пытанне пра тое, што *быў адкінуты іншы варыянт мірнага дагавора*, які, вельмі верагодна, меў шанс прынцыпова змяніць як сітуацыю Беларусі і Украіны, так і ў цэлым сітуацыю ў Усходняй Еўропе. Відавочна, што гэты варыянт мог быць рэалізаваны толькі на аснове супрацоўніцтва Польскай Рэспублікі з БНР і УНР, а не супраць іх. Вось жа савецкі расійскі ўрад прывёў за стол перагавораў сваю марыянетку – Савецкую Украіну, але УНР там не было, як не было і БНР. Чаму? І гэта пры тым, што восенню 1920 г. Савецкая Расія знаходзілася ў слабейшай пазіцыі, чым Польшча. Несумненна, гэта пытанне патрабуе далейшага вывучэння. Але на іншае пытанне адказ можа быць дадзены ўжо сёння – на пытанне аб тым, які патэнцыял у Версальскай (ці Версальска-Рыжскай) сістэме меў польска-савецкі мірны дагавор, падпісаны ў Рызе – цэнтрабежны ці цэнтраімклівы, разбуральны ці стваральны? Ёсць падставы сцвяржаць, што ён стаў адной з пляцовак для супрацоўніцтва праціўнікаў Версальскай сістэмы, стаў мінай, закладзенай пад яе, адной з такіх, якія выбухнуць у Еўропе праз 19 год. І ў значнай ступені гэта яго роля вызначалася тым, што ён быў заключаны насуперак жыццёвым інтарэсам беларускага і ўкраінскага народаў.

Крыніцы і літаратура

1. Бароўская, В. М. Беларускае пытанне на савецка-польскіх перагаворах 1918–1921 гг. / В. М. Бароўская. – Мінск: –Беларуская навука, 2017. – 269 с.
2. Дуброўка, А. М. Дысертацыя кандыдата гістарычных навук і шэраг артыкулаў. Адзін з апошніх: Дуброўка, А. –... у дачыненні да Польшчы я чакаю самыя вялікія складанасці: Джозэф Осцін Чэмберлен аб праблеме бяспекі ў Еўропе ў сярэдзіне 1920-х гадоў / А. Дуброўка // Беларускі гістарычны часопіс. – 2022. – №2. – С. 24–30.
3. Лазько, Р. Р. Адкінутая альтэрнатыва (старонка з гісторыі польска-савецкіх мірных перагавораў 1920 года) / Р. Лазько // Рижский договор: взгляд через столетие : сб. научных статей. – Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2021. – С. 57–66.
4. Nowak, A. Ryga: interpretacje i konsekwencje w polityce międzynarodowej / A. Nowak // Zapomniany pokój. Traktat ryski. Interpretacje i kontrowersje 90 lat później / Pod red. Sławomira Dębskiego. – Warszawa: Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia, 2013. – S. 131–162.

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ